

Μορφές αθεΐας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: πολιτισμικές ρήξεις εντός ενός ελληνορθόδοξου κοινωνικού περιβάλλοντος

Αλέξανδρος Σακελλαρίου*

Το αντικείμενο και τα ερωτήματα

Μέχρι πολύ πρόσφατα ήταν κυρίαρχη η αντίληψη ότι σε ένα ποσοστό από 95 έως 99% οι Έλληνες είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Εκτός, όμως, από σποραδικές έρευνες ποσοτικού χαρακτήρα δεν έχουν μέχρι σήμερα διεξαχθεί ποιοτικές έρευνες προκειμένου να καταδειχθεί εάν όλοι όσοι δηλώνουν σε μία στατιστική έρευνα ως θρήσκευμα ‘Ορθόδοξος Χριστιανός’ είναι πράγματι Ορθόδοξοι ή απαντούν με βάση το γεγονός ότι έχουν βαπτισθεί. Συνεπώς, το ερώτημα πόσοι είναι οι Ορθόδοξοι στην ελληνική κοινωνία δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, όπως και το συνεπαγόμενο ερώτημα πόσοι είναι οι αγνωστικιστές, οι άθεοι, ή οι θρησκευτικά αδιάφοροι, καθώς κοινωνιολογικά ερωτήματα ποιοτικής υφής δεν έχουν μέχρι σήμερα τεθεί στο πεδίο της κοινωνιολογίας της θρησκείας.

Η αθεΐα αποτελεί ένα ερευνητικό αντικείμενο που έχει προσελκύσει ελάχιστα το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα, εν αντιθέσει με ό,τι συμβαίνει στον διεθνή χώρο. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να γίνει μία πρώτη προσπάθεια καταγραφής του πεδίου και να τεθούν ορισμένα αρχικά ερωτήματα: Ποιος είναι ο άθεος στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία; Σε τι είδους περιβάλλον, οικογενειακό και κοινωνικό, γεννήθηκε και ανατράφηκε; Πώς οδηγήθηκε στη ρήξη με το κυρίαρχο πρότυπο και εν συνεχεία στην αθεΐα; Ποιες είναι οι πεποιθήσεις του; Βασικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί το πολιτισμικό και θρησκευτικό περιβάλλον εντός του οποίου μεγάλωσαν όσοι δηλώνουν άθεοι, τα αίτια της ρήξης, και της μεταστροφής τους καθώς και οι φιλοσοφικές και ηθικές αντιλήψεις τους.

Η αθεΐα και η μελέτη της

Τα τελευταία χρόνια το θέμα της αθεΐας βρίσκεται στο προσκήνιο και στις δημόσιες συζητήσεις. Ιδίως στον διεθνή χώρο η αθεΐα έχει λάβει ποικίλες μορφές και οι διάφορες ενώσεις άθεων συχνά οργανώνουν δυναμικές ακτιβιστικές δράσεις, όπως για παράδειγμα διαφημίσεις σε λεωφορεία και σε άλλους δημόσιους χώρους. Είναι τόση η έκταση του φαινομένου που πολλοί το χαρακτηρίζουν ως ‘νέο αθεϊσμό’. Με βάση, όμως, τις μέχρι σήμερα γνώσεις μας για την ιστορία της αθεΐας¹, καθίσταται προφανές ότι ενδεχομένως δεν είναι ορθό να κάνουμε λόγο για νέο αθεϊσμό, αλλά ενδεχομένως για μία δυναμική επανεμφάνιση της αθεΐας, καθώς δεν είναι ορατή και κατανοητή κάποια διάκριση μεταξύ ενός ‘νέου’ και ενός ‘παλαιού’ αθεϊσμού.

Η διεθνής ‘αναζωπύρωση’ της αθεΐας, αν μπορεί να ονομαστεί έτσι, έχει εμφανιστεί σταδικά και στην ελληνική κοινωνία. Αυτή έχει λάβει χώρα τόσο μέσω μεταφρασμένων βιβλίων των πρωταγωνιστών του κινήματος της αθεΐας διεθνώς²,

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, μεταδιδακτορικός ερευνητής Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος μίας ευρύτερης μεταδιδακτορικής έρευνας σχετικά με τις μορφές αθεΐας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, την οποία διεξάγω από το 2012 υπό την επίβλεψη του καθηγητή Α. Παπαρίζου. Στοιχεία επικοινωνίας: sociology.panteion@gmail.com

¹ (Μινουά 2007, Mauthner 1992, Ginzburg 1994, Febvre 1982, Ladurie 2008)

² Ενδεικτικά βλ. του Ρ.Ντόκινς (2007), του Ντ. Ντένιτ (2007), του Κ.Χίτσενς (2008, 2012), του Σ. Χάρρις (2008), αλλά και άλλα βιβλία υπέρ ή εναντίον της αθεΐας, όπως των Α.ντε Μποτόν (2012), Α. ΜακΓκραθ (2008), Α. Κοντ-Σπονβίλ (2009), Μ.Ονφρέ (2006), Τ. Ίγκλετον (2011), Τ.Μπαγκίνι (2006), Ζ.Μελιέ (2008).

όσο και μέσω της ίδρυσης της Ένωσης Άθεων Ελλάδας το 2012. Συχνή είναι και η σχετική με την αθεΐα αρθρογραφία στον ημερήσιο και κυριακάτικο τύπο και η ανάπτυξη ιστολογίων στο διαδίκτυο από άθεους τόσο μεμονωμένα όσο και συλλογικά.

Ως προς το ζήτημα της μελέτης της αθεΐας σε διεθνές επίπεδο αυτή βρίσκεται σε πολύ προχωρημένο στάδιο συγκριτικά με την Ελλάδα. Υπάρχουν πολλές εκδόσεις ιστορικού, φιλοσοφικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου που μελετούν την αθεΐα³, αφιερώματα σε επιστημονικά περιοδικά⁴, ερευνητικά κέντρα⁵, μεταπτυχιακές εργασίες⁶ και διδακτορικές διατριβές⁷. Το βασικό σημείο των ερευνών που λαμβάνουν χώρα στο εξωτερικό είναι η ποιοτική τους διάσταση. Οι περισσότερες εξ αυτών βασίζονται στη συμμετοχική παρατήρηση σε οργανώσεις άθεων ή άλλες κοσμικές οργανώσεις⁸ και σε συνεντεύξεις με δεδηλωμένους άθεους. Επιπλέον, συνήθως οι διάφορες μελέτες πραγματεύονται και το ζήτημα της ορολογίας με τη χρήση όρων όπως αθεΐα, αθρησκεία, θρησκευτική αδιαφορία, αγνωστικισμός, που φυσικά δεν έχουν ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο, αλλά συχνά μελετώνται από κοινού.

Ένα ακόμα ζήτημα είναι εκείνο των μορφών της αθεΐας. Διεθνώς εμφανίζονται δύο διαφορετικές διακρίσεις. Μία πρώτη διάκριση είναι εκείνη μεταξύ θεωρητικής και πρακτικής αθεΐας.⁹ Θεωρητική ορίζεται η αθεΐα εκείνων των μελών της κοινωνίας, η οποία έχει διαμορφωθεί έπειτα από σκέψη, μελέτη και αναστοχασμό. Κατά συνέπεια, ο 'θεωρητικός άθεος' έχει κατασταλάξει στην αθεΐα του έπειτα από ενδελεχή συνήθως αναζήτηση και μελέτη. Η πρακτική αθεΐα, από την άλλη πλευρά, δεν περιλαμβάνει κάποια μορφή βαθύτερου αναστοχασμού, αλλά ο 'πρακτικός άθεος' ζει στην καθημερινή του ζωή σαν να μην υπήρχε Θεός, χωρίς να έχει στοχαστεί ενδελεχώς επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Δεν ακολουθεί, δηλαδή, με ιδιαίτερο ζήλο τις θρησκευτικές διδασκαλίες και δεν τηρεί τις θρησκευτικές εντολές και υποδείξεις.

Μία δεύτερη διάκριση είναι εκείνη μεταξύ ενεργητικής και παθητικής αθεΐας.¹⁰ Ενεργητική ή ακτιβιστική αθεΐα ορίζεται εκείνη η μορφή, η οποία έχει ως στόχο τη μετάδοση των αθεϊστικών ιδεών στην κοινωνία με ποικίλους τρόπους, οι οποίοι περιλαμβάνουν και δυναμικές δράσεις, όπως η διοργάνωση εκδηλώσεων και ομιλιών, η παρουσία σε τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά προγράμματα, σε έντυπα, δράσεις στο δημόσιο χώρο, όπως οι διαφημίσεις σε λεωφορεία και σε δρόμους, κ.ά. Παθητική αθεΐα, από την άλλη μεριά συνήθως χαρακτηρίζεται εκείνη η μορφή, η οποία ακριβώς δεν ενδιαφέρεται για όλα τα παραπάνω. Ο 'παθητικός άθεος', υπ' αυτήν την έννοια, δεν έχει στόχο τη διάχυση των πεποιθήσεων του στην κοινωνία, τουλάχιστον όχι με κάποιο μαζικό και δυναμικό τρόπο. Εκείνο που τον ενδιαφέρει ως επί το πλείστον είναι να διατηρεί αυτές τις σκέψεις για τον εαυτό του και το κοντινό του περιβάλλον. Χωρίς να είναι βέβαιο ότι οι παραπάνω διακρίσεις είναι πάντοτε χρήσιμες και επιτυχείς, εντούτοις συνδράμουν στην κατηγοριοποίηση των μορφών αθεΐας και στην περαιτέρω μελέτη του αντικειμένου.

³ (Martin 2007)

⁴ (Taira 2012)

⁵ Βλ. Για παράδειγμα NSRN και The Diversity of Non-Religion <http://nsrn.net/> και <http://www.nonreligion.net/>

⁶ (Graham 2011)

⁷ (Silver 2013, Smith 2013)

⁸ Πρόκειται για οργανώσεις που συνήθως ονομάζονται Humanist Associations και εντοπίζονται κυρίως στον αγγλοσαξονικό χώρο.

⁹ (Μινουά 2007, 23, 45-48)

¹⁰ (LeDrew 2013, 455-457 και Silver 2013, 114)

Ποσοτικά στοιχεία για τους άθεους στην Ελλάδα δεν υπάρχουν πολλά. Σύμφωνα με ορισμένους, 16% των Ελλήνων το 2001 δήλωσαν ότι δεν πιστεύουν στον Θεό.¹¹ Εδώ τίθεται το εξής διπλό ζήτημα. Κατ' αρχάς, αυτό προκύπτει από την ερώτηση της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS): 'Πιστεύετε στον Θεό; Ναι, Όχι, ΔΓ'. Στην ερώτηση αυτή το 84% των Ελλήνων απάντησε ναι, αλλά δεν διευκρινίζεται εάν το υπόλοιπο 16% απάντησε όλο όχι ή κάποιοι απάντησαν και ΔΓ ή αν αρνήθηκαν να απαντήσουν. Επίσης, η ερώτηση στη διατύπωσή της δεν αποκαλύπτει ακριβώς την ύπαρξη άθεων. 'Δεν πιστεύω στον Θεό' μπορεί να σημαίνει 'δεν πιστεύω στο ότι ο Θεός παρακολουθεί τους ανθρώπους και παρεμβαίνει στον κόσμο'. Η ξεκάθαρη διατύπωση ενός άθεου θα ήταν 'δεν πιστεύω στην ύπαρξη του Θεού και στο ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο'. Άρα, δεν μπορούμε να συνάγουμε από την παραπάνω έρευνα ότι το 16% των Ελλήνων δήλωσαν άθεοι, διότι αυτό είναι αυθαίρετο. Πιο πρόσφατες έρευνες της ESS δείχνουν μία κάμψη της θρησκευτικής πίστης και μία αύξηση όσων δηλώνουν καθόλου θρήσκοι, από 2,2% το 2002-2003 σε 5,9% το 2009.¹² Και σε αυτήν την περίπτωση πάντως δεν απαντάται το ζήτημα της ύπαρξης άθεων στην ελληνική κοινωνία, διότι το 'καθόλου θρήσκος' δεν συνεπάγεται ότι κάποιος είναι πράγματι άθεος, καθώς αθρησκεία και αθεΐα δεν ταυτίζονται. Τέλος, σε μία άλλη έρευνα του 2008, το 7% απάντησε ότι ο ρόλος της θρησκείας στη ζωή του δεν είναι καθόλου σημαντικός και το 14% όχι και τόσο σημαντικός (Public Issue 2008). Και εδώ δεν μπορεί να καταγραφεί η παρουσία άθεων στην ελληνική κοινωνία, τουλάχιστον όχι άμεσα, διότι η έλλειψη σημασίας της θρησκείας στη ζωή ενός ανθρώπου, δηλαδή ενός οργανωμένου συστήματος πεποιθήσεων και λατρείας, δεν σημαίνει την απουσία πίστης σε κάποιον Θεό ή Θεούς. Με άλλα λόγια στην ελληνική κοινωνία εκτός από ποιοτική δεν υπάρχει ούτε ποσοτική έρευνα που να καταγράφει ανοιχτά τους άθεους και να προσφέρει έστω ερεθίσματα για περαιτέρω αναλύσεις.

Το υλικό και η μέθοδος

Αναζητώντας υλικό για την έρευνά μου περί αθεΐας υπέπεσε στην αντίληψή μου μία ιστοσελίδα στην οποία καταγράφονταν οι προσωπικές ιστορίες, υπό μορφήν σύντομων αφηγήσεων, άθεων και ο τρόπος μεταστροφής τους από τη θρησκευτική πίστη στην αθεΐα, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Αποχαιρετισμός στη θρησκευτική πίστη*, οι οποίες αργότερα εκδόθηκαν και σε βιβλίο (2012). Αυτό είναι και το υλικό, στο οποίο θα στηριχθώ στην παρούσα ανάλυση, το οποίο έχει προέλθει από την ψηφιακή συγκέντρωση των σύντομων αφηγήσεων σε ένα αρχείο, υπό μορφήν ψηφιακού βιβλίου, αλλά πριν από την επίσημη έκδοσή του.¹³ Το υλικό αποτελείται από 45 ιστορίες ανδρών (32) και γυναικών (13) διαφόρων ηλικιών (συνήθως άνω των 30, 20 ο νεότερος και 72 ο γηραιότερος) και επαγγελματιών (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, αρχιτέκτονες, στρατιωτικοί, αστυνομικοί, επιχειρηματίες, φοιτητές, κ.ά.), οι οποίοι περιγράφουν εν συντομία τα παιδικά τους χρόνια, τη μεταστροφή τους, τις εμπειρίες, αλλά και τα πιστεύω τους. Οι αφηγήσεις τους έχουν στηριχθεί σε μία σειρά ερωτημάτων, τα οποία είχαν τεθεί εξ αρχής από τον διαχειριστή της ιστοσελίδας.¹⁴ Προφανώς, πρόκειται για υλικό, το οποίο έχει συγκεντρωθεί χωρίς την παρουσία και

¹¹ (Norris and Inglehart 2011, 90)

¹² (Φαφούτη 2012, 3)

¹³ Δεν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ της ηλεκτρονικής έκδοσης και της έντυπης ως προς το υλικό. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται η ηλεκτρονική έκδοση σε μορφή pdf, η οποία και εκτυπώθηκε, αλλά πλέον δεν είναι ηλεκτρονικά διαθέσιμη. Η εν λόγω έκδοση βρίσκεται, βεβαίως, στο προσωπικό μου αρχείο.

¹⁴ http://sfrang.blogspot.gr/2011/02/blog-post_18.html (τελευταία πρόσβαση 1 Σεπτεμβρίου 2014).

τον σχεδιασμό του ερευνητή και αυτό σημαίνει ότι οι ερωτήσεις, οι οποίες είχαν αρχικά τεθεί δεν καλύπτουν ενδεχομένως όλα τα θέματα. Επιπλέον, όντας γραπτή η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα και όχι μέσω συνεντεύξεων δεν υπάρχει η δυνατότητα να επανέλθει ο ερευνητής λύνοντας απορίες ή ζητώντας διευκρινίσεις για κάποιο θέμα. Αυτά τα προφανή μειονεκτήματα στη συγκέντρωση του υλικού δεν σηματοδοτούν έλλειψη ενδιαφέροντος για την ανάλυσή του, η οποία ούτως ή άλλως είναι πρωτογενής. Πρόκειται, κατ' ουσίαν, για ανάλυση περιεχομένου των εν λόγω κειμένων, η οποία θα ακολουθήσει την κλασική θεματική μορφή.¹⁵

Τα κείμενα προς ανάλυση, όμως, από τη στιγμή κατά την οποία συντάσσονται από τους ίδιους του συμμετέχοντες στο κάλεσμα και όχι από εκείνον που κάνει την πρόσκληση και αφορούν ένα θέμα τόσο προσωπικό όσο η θρησκευτική πίστη, αποτελούν και βιογραφικές αφηγήσεις. Ο εκάστοτε συντάκτης, αναλόγως των εμπειριών του, αφηγείται την προσωπική του ιστορία και τα βιώματά του μέσα στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο γεννήθηκε και ανατράφηκε. Κατά συνέπεια, το υλικό αποτελείται από αυτο-βιογραφικές αφηγήσεις άθεων, οι οποίες καταγράφηκαν με βάση κάποια ερωτήματα, αλλά χωρίς κανέναν ερευνητικό σκοπό. Η ερευνητική ματιά έρχεται σε αυτό το σημείο εκ των υστέρων, να μελετήσει τα εν λόγω αφηγηματικά κείμενα, να στοχασθεί πάνω σε αυτά και να καταλήξει σε ορισμένα πρώτα συμπεράσματα. Δεν θα ήταν ορθό να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για τη διεξαγωγή βιογραφικής μεθόδου, διότι τα κείμενα δεν αποσπάστηκαν από τον ερευνητή. Συνεπώς, αν και διακρίνονται για το βιογραφικό τους περιεχόμενο, η εφαρμοζόμενη προσέγγιση είναι η ανάλυση περιεχομένου και οι τρεις θεματικές κατηγορίες που θα εξεταστούν είναι: 1) Το οικογενειακό περιβάλλον: η αναπαραγωγή του θρησκευτικού νοήματος, 2) Η ρήξη με το κυρίαρχο παράδειγμα και 3) Η αναζήτηση νοήματος.

Πολιτισμός και θρησκεία, μνήμη και νόημα

Ιστορικά και κοινωνιολογικά έχει υποστηριχθεί¹⁶ ότι η θρησκεία διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στις ανθρώπινες κοινωνίες και στη διαμόρφωση του πολιτισμού τόσο σε μικρό όσο και σε μεγάλο επίπεδο. Είναι δεδομένο ότι οι θρησκείες έχουν συνδράμει, λιγότερο ή περισσότερο, στη θεμελίωση κυρίαρχων πολιτισμικών παραδειγμάτων, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρούνται σταθερά και αμετάβλητα. Στην περίπτωση της Ελλάδας, ενώ είναι αποδεκτή η συμβολή της Ορθόδοξης θρησκείας στη διαμόρφωση του κυρίαρχου πολιτισμικού παραδείγματος, αυτό δεν συνεπάγεται ότι το εν λόγω κυρίαρχο παράδειγμα δεν υφίσταται μεταβολές στο πέρασμα του χρόνου και αναλόγως των εκάστοτε κοινωνικών αντικειμενικών συνθηκών. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι κάθε μεταβολή συντελείται με διαλεκτικό τρόπο¹⁷ σε σχέση με το κυρίαρχο σε μία κοινωνία παράδειγμα για να οδηγηθούμε στη διαμόρφωση, όχι απαραίτητα ενός νέου κυρίαρχου προτύπου, αλλά στη ρήξη, στη διαφοροποίηση και εν συνεχεία στην επικράτηση ενδεχομένως πολλών και διαφορετικών νέων μορφών εντός της κοινωνίας.

Ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται με δύο τρόπους με την έρευνά μας είναι το ζήτημα της μνήμης. Αφενός, η μνήμη είναι παρούσα εντός της οικογένειας των αφηγούμενων και κυρίως η μνήμη της θρησκευτικής ομάδας, για την οποία έχουν γίνει ιδιαίτερες μελέτες και αναλύσεις.¹⁸ Η οικογένεια, δηλαδή, αναπαράγει τη μνήμη

¹⁵ (Mason 2003, 156-173 και Κυριαζή 2001, 283-301)

¹⁶ (Φίλιας 2000, 435)

¹⁷ (Παπαρίζος 2001, 110)

¹⁸ (Hervieu-Leger 2000, Halbwegs 2013)

της θρησκευτικής ομάδας στην οποία εντάσσεται και τη μεταφέρει και στα νεότερα μέλη της συντελλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση/κατασκευή της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Αυτή τη μνήμη-διαδικασία αφηγούνται συχνά στις ιστορίες τους οι σημερινοί άθεοι, ενθουμούμενοι τη λιγότερο ή περισσότερο αυστηρή θρησκευτική ανατροφή τους. Με όρους μνήμης, θα λέγαμε ότι η μετάβαση στην αθεΐα αποτελεί μία μορφή ρήξης της αλυσίδας της μνήμης της θρησκευτικής ομάδας, που προσπάθησαν να τους μεταφέρουν οι γονείς τους, με συνέπεια οι ίδιοι να καταστούν ο ελλείπων κρίκος αυτής της αλυσίδας.

Ένα τρίτο σημείο είναι εκείνο του νοήματος. Εάν νόημα είναι μία συνολική, αυτονόητη, αντίληψη ή εικόνα της σχέσης του ανθρώπου με την κοινωνία και τη φύση, η οποία του επιτρέπει να κατανοήσει με κάποιον τρόπο την παρουσία του στον κόσμο και να αποκτήσει έναν ορισμένο προορισμό,¹⁹ τότε σαφέστατα και η θρησκεία αποτελεί μία μορφή νοήματος και μάλιστα, από τις πιο σημαντικές. Επί του προκειμένου είναι προφανές ότι το εν λόγω θρησκευτικό νόημα, μεταδίδεται δια μέσου της μνήμης από γενιά σε γενιά και πρωτίστως εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος με το σχολείο να έρχεται εν συνεχεία να θεμελιώσει τη διαμόρφωση του κυρίαρχου θρησκευτικο-πολιτισμικού παραδείγματος. Συνεπώς, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, γίνεται προσπάθεια να καταγραφούν οι αντιλήψεις ή αλλιώς μία νέα μορφή νοήματος των αυτο-χαρακτηριζόμενων άθεων έναντι αυτού του κυρίαρχου θρησκευτικού νοήματος που μεταδίδεται μέσω της οικογενειακής μνήμης.

Το οικογενειακό περιβάλλον: Η αναπαραγωγή του θρησκευτικού νοήματος

Η οικογένεια διαδραματίζει καίριο ρόλο στη μετάδοση και αναπαραγωγή των θρησκευτικών αντιλήψεων και του θρησκευτικού νοήματος δια μέσου της μνήμης. Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρηθεί ότι από τις 45 καταγεγραμμένες αφηγήσεις, τουλάχιστον 7 δεν σχετίζονται άμεσα με το θέμα της απομάκρυνσης από την πίστη, όπως παραδέχονται και οι ίδιοι οι συντάκτες τους, διότι αφενός είτε προέρχονται από οικογένειες εντελώς ουδέτερες και αδιάφορες, είτε μεγάλωσαν σε άθεες οικογένειες, είτε σε κοσμικές, όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρονται μεικτές οικογένειες με έναν γονέα Χριστιανό Ορθόδοξο και έναν Μουσουλμάνο, Εβραίο ή Καθολικό.

Στις αφηγήσεις οι περισσότεροι χαρακτηρίζουν τις οικογένειές τους τυπικές, μικροαστικές ή αστικές, όχι πολύ θρησκευόμενες, με τη θρησκεία παρούσα, αλλά όχι επιβλητικά κυρίαρχη. Σε αρκετές, πάντως, άλλες περιπτώσεις (τουλάχιστον 10) υπογραμμίζεται ο θρησκευτικός φανατισμός της οικογένειας και η συνεπακόλουθη επιβολή του. Ουσιαστικές είναι δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις στις οικογένειες υπάρχουν πρόσωπα, τα οποία είτε είναι άθεοι είτε επικριτικοί έναντι της θρησκείας. Αυτό συνδέεται και με τη δεύτερη παρατήρηση ότι συνήθως η μητέρα είναι εκείνη, η οποία αναλαμβάνει τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του παιδιού, και είναι περισσότερο πιστή, ενώ ο πατέρας είναι εκείνος που συνήθως είναι αδιάφορος, με κριτική στάση ή άθεος. Εκτός, όμως, από τον πατέρα, αναφορές γίνονται σε κάποιον άθεο θείο ή παππού, σε έναν κομμουνιστή-άθεο γείτονα, ή στον/στη σύντροφο, οι οποίοι άμεσα ή έμμεσα επηρέασαν τον αφηγούμενο. Για παράδειγμα, κάποιος (56 ετών) μεγαλωμένος σε οικογένεια με έντονο το ελληνορθόδοξο στοιχείο, αναφέρει ότι όταν η κοπέλα του στα 17 του τον ρώτησε εάν πιστεύει στον Θεό ήταν σαν να τον τίναξε ρεύμα. Δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι υπήρχαν τέτοιες ερωτήσεις. «Πώς είναι δυνατόν να

¹⁹ (Παπαρίζος 2001, 288-9)

αμφισβητεί κανείς το Θεό;», αφηγείται, «Αυτό είναι δεδομένο» (9).²⁰ Σε άλλη περίπτωση μία γυναίκα (39 ετών) αφηγείται ότι όταν ένα απόγευμα διηγείτο στον πατέρα της αυτά που έμαθε στο μάθημα των θρησκευτικών, εκείνος απάντησε ότι δεν τα πιστεύει αυτά και όταν τον ρώτησε αν πιστεύει στο Θεό εκείνος απάντησε όχι. «Όχι;», αφηγείται, «Ο μπαμπάς μου; Αυτός ο παντοδύναμος τύπος...δεν πιστεύει στον Θεό;» (19). Τέλος, ένας άνδρας (72 ετών), άκουσε από τον άθεο-κομμουνιστή γείτονα για πρώτη φορά ξεκάθαρα ότι δεν υπάρχει Θεός. «Παραμύθια των παπάδων», του είπε, «για να αποκοιμίζουν τον κόσμο» (45). Το περιβάλλον, δηλαδή, ιδίως όταν περιλαμβάνει κάποιον άθεο, παρέχει τα απαραίτητα ερεθίσματα/εργαλεία για την πορεία προς την αμφισβήτηση και τη ρήξη με το κυρίαρχο παράδειγμα.

Σε αρκετές αφηγήσεις καταγράφεται μία σαφής άσκηση φυσικής βίας (σωματικής ή και ψυχολογικής). Ξυλοδαρμοί στο σχολείο λόγω της θέσης ερωτημάτων που δεν έπρεπε στο μάθημα των θρησκευτικών, κλωτσιές του πατέρα κάτω από το μεσημεριανό τραπέζι για μη κατάλληλες απορίες σχετικά με τη θρησκεία, χτύπημα του παπά στο χέρι. Επίσης, βιαιοπραγία από άλλους συμμαθητές, αλλά και απόρριψη από τον κοινωνικό περίγυρο. Η βία αυτή διαπιστώνεται και στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν προκειμένου να περιγράψουν τα παιδικά τους χρόνια, ιδίως εντός των πιο πιστών οικογενειών. Ορισμένες συχνά αναφερόμενες εκφράσεις είναι οι εξής: *Κυριακάτικος εκκλησιασμός άνωθεν επιβεβλημένος, το κατηχητικό και η εξομολόγηση με έκαναν να ασφυκτιώ, ψυχαναγκασμός, δυσφορία, ψυχοφθόροι φόβοι, υποχρεωτική αποστήθιση του πιστεύω, άγριες προσπάθειες κατήχησης*. Όπως αναφέρει μία γυναίκα (49 ετών):

Κάθε Κυριακή εκκλησιασμός, νηστεία όποτε όριζε ο παπάς, προσευχή κάθε βράδυ και όλα τα άλλα που επιβάλλει η χριστιανική θρησκεία στο ποιμνίο της. Αυτή την καταπίεση στα παιδικά μου χρόνια δεν την άντεχα και μεγαλώνοντας άρχισα να αντιδρώ. [...] Όταν πήγαινα στην εκκλησία – όπου συνήθως χασμουριόμουνα γιατί με ξυπνούσαν πολύ πρωί – έπλαθα με τη φαντασία μου ιστορίες για να ξεφεύγω από αυτό το καταθλιπτικό περιβάλλον...(32).

Ας σημειωθεί ότι η άσκηση βίας δεν προέρχεται μόνο από την επιβολή των τυπικών της Ορθοδοξίας, αλλά και από τη διδασκαλία της καθώς αρκετοί ανέφεραν θέματα, όπως φόβος για την κόλαση, μεταθανάτια τιμωρία, ενοχές για αυνανισμό (ένας παπάς μάλιστα πρότεινε σε κάποιον το σβήσιμο τσιγάρου στο χέρι για τη 'θεραπεία' του), κ.ά. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση, όπου ο άθεος όταν ήταν μικρός έφαγε, κατά παράβαση των εντολών της μητέρας, από τα παιδάκια που έψηνε μία Παρασκευή, ημέρα νηστείας, ο μερακλής, όπως ο ίδιος τον χαρακτηρίζει, παππούς του και το βράδυ έβλεπε στον ύπνο του τον Αγ. Δημήτριο να βγαίνει από την εικόνα και να τον κατηγορεί γι' αυτό που είχε κάνει λέγοντας ότι δεν πρόκειται να συγχωρεθεί (16). Ένας άλλος αφηγείται σχετικά (άνδρας, 24 ετών):

Ο φόβος για το Θεό που κήρυτταν με έκανε ιδιαίτερα πρόθυμο να ακολουθήσω τον 'σωστό' δρόμο της εκκλησίας. [...] Ο διάβολος είχε περίοπτη θέση στους εφιάλτες μου...ήθελα να διαβάσω τα πάντα γι' αυτόν. Δεν έχανα την ευκαιρία να ρωτάω και πολλοί θείοι έστω και άθελά τους, όπως και η γιαγιά μου ή το σχολείο με τρόμαζαν πολύ κι έτσι ο φόβος με οδηγούσε στην πίστη του Θεού του καλού. [...] Οι παιδικοί μου φόβοι ακόμη με ταλάνιζαν. Ο κατακλυσμός του Νώε, η Δευτέρα παρουσία και η σωτηρία κάποιου που πεθαίνει ήταν κυρίαρχα στη σκέψη μου. Για τη Δευτέρα παρουσία διάβασα και την Αποκάλυψη του

²⁰ Για να μην υπάρχει πληθώρα υποσημειώσεων αναφέρεται εντός του κειμένου ο αριθμός της αφήγησης στην οποία αναφέρεται η πρόταση ή το απόσπασμα, όπως ακριβώς εμφανίζεται στο βιβλίο που περιλαμβάνει τις εν λόγω αφηγήσεις.

Ιωάννη στα 16 μου χρόνια. Με φόβισε, τρόμαξα. Σε κάθε μεγάλη θρησκευτική γιορτή νόμιζα από τότε πώς ίσως θα είναι το τέλος! (11)

Μέσω της άσκησης συμβολικής κυρίως, αλλά και φυσικής, βίας επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή του θρησκευτικού νοήματος, δημιουργούνται ταυτίσεις και γίνεται η ένταξη στη θρησκευτική ομάδα. Προς το παρόν δεν εμφανίζεται κάποια δυνατότητα αναστοχασμού και διερώτησης. Αυτές θα προκύψουν στη συνέχεια. Όταν η συμβολική αυτή βία αρχίσει να γίνεται αντιληπτή από τα 'θύματα', τότε ανοίγει ο δρόμος για την ανάδυση του αναστοχασμού και κυρίως για τη ρήξη με το παρελθόν.

Η ρήξη με το κυρίαρχο παράδειγμα

Ένα ενδιαφέρον εύρημα, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις, είναι ότι κατ' αρχάς αρκετοί (περίπου 15) εκ των αφηγούμενων άρχισαν την αναζήτηση περί Θεού και θρησκείας στην εφηβεία τους και τότε έθεσαν τα πρώτα κρίσιμα ερωτήματα, ενώ άλλοι έκαναν το βήμα στη διάρκεια των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο. Η αφορμή γι' αυτό ήταν είτε ερεθίσματα από το περιβάλλον τους, λόγω της παρουσίας άθεων για παράδειγμα, είτε από την ίδια την παρατήρησή τους ιδίως σε σχέση με τη θρησκεία (π.χ. το ακριβό αμάξι του παπά, τα ψώνια με χρήματα από το παγκάρι, ο κοιλαράς παπάς που διδάσκει τη νηστεία, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, ή ο παπάς που βλαστήμησε μέσα στην Εκκλησία). Όπως αναφέρει κάποιος (άνδρας, 64 ετών):

Η αντίστροφη μέτρηση, η αμφισβήτηση, άρχισε μία σημαδιακή Κυριακή στα δεκαεπτά μου. Είχα πάει, όπως έκανα σχεδόν κάθε Κυριακή, στην εκκλησία της γειτονιάς μου και παρακολουθούσα εντελώς ανόρεχτα και μηχανικά τη λειτουργία. [...] Στο τέλος, ανέβηκε στον άμβωνα ένας δεσπότης, ντυμένος στα χρυσοποίκιλτα άμφιά του και άρχισε να βγάζει έναν πύρινο λόγο για τους αμαρτωλούς πλούσιους και για τη ματαιότητα του πλουτισμού. Βγαίνοντας έξω, αντίκρυσσα στο δρόμο ένα εντυπωσιακό αυτοκίνητο που βρισκόταν σταθμευμένο στο πλάι της εκκλησίας και πλησίασα κοντά του για να το δω. [...] Το χαστούκι που δέχτηκα όταν διαπίστωσα ότι ο ιδιοκτήτης του ήταν ο ίδιος ο δεσπότης ήταν πολύ ισχυρό. [...] Βλέποντας έναν 'πολέμιο' του πλούτου να ζει μέσα στη χλιδή δυσκολεύομαι να συνειδητοποιήσω τι ακριβώς συνέβαινε (1).

Η ρήξη και η μετάβαση, όμως, δεν λαμβάνουν χώρα αυτομάτως. Στην αρχή ο αφηγούμενος αποφασίζει να μην ξαναπατήσει το πόδι του σε εκκλησία και εν συνέχεια αυτό γίνεται η απαρχή της αμφισβήτησής του για τη θρησκεία καθώς του δίνεται το ερέθισμα να αρχίσει να ερευνά και να μελετά περισσότερο. Από τα κείμενα γίνεται εμφανές ότι ιδίως εκείνοι, οι οποίοι γεννήθηκαν και ανατράφηκαν σε ένα λιγότερο ή περισσότερο θρησκευόμενο περιβάλλον στην εφηβική τους ηλικία άρχισαν να παρατηρούν όσα συνέβαιναν στον εκκλησιαστικό χώρο και να τους γεννώνται ερωτήματα. Οι απορίες αυτές δεν οδήγησαν κανέναν σε άμεση απομάκρυνση από την εκκλησία και τη θρησκεία. Συνετέλεσαν, όμως, στο να αρχίσουν να αναζητούν και να επιθυμούν να απαντήσουν σε αυτές τις απορίες τους.

Το εφελτήριο και η κύρια αιτία της αμφισβήτησης και συχνά της ρήξης με τη θρησκεία και την πίστη ήταν η αναζήτηση και η μελέτη βιβλίων. Ιδίως η μελέτη της Αγ.Γραφής, περισσότερο της Π.Διαθήκης, προκάλεσε σε πολλούς σοκ και αηδία, όπως λένε, για τη βία και το μίσος που περιγράφονται, ακόμα και με την ανοχή ή τη συμμετοχή του ίδιου του Θεού. Ένας από τους αφηγητές αναφέρει ότι μεγάλωσε σε πιστή οικογένεια και όταν ήταν στο δημοτικό είχε ορισμένες απορίες και ερωτήσεις σχετικά με τη θρησκεία και την Εκκλησία. Οι συνεχείς τιμωρίες, όμως, τόσο στο σχολείο όσο και στο σπίτι τον οδήγησαν να γίνει φανατικός χριστιανός, όπως ο ίδιος υπογραμμίζει. Τα βιβλία επιστήμης και αρχαίας ελληνικής ιστορίας δεν υπήρχαν πια

στο σπίτι και αντικαταστάθηκαν από βιβλία βυζαντινής ιστορίας και θεολογίας. Όλοι οι άθεοι και οι μη Ορθόδοξοι έγιναν εχθροί του. Όταν, όμως, πήγε στο πανεπιστήμιο γνώρισε άθεους και άρχισε να συζητάει μαζί τους. Διαπίστωσε, όμως, ότι εκείνοι είχαν πολλά επιχειρήματα, ενώ εκείνος κανένα. Τότε αποφάσισε να μελετήσει τη Βίβλιο για πρώτη φορά, για να τους απαντήσει. Ο ίδιος περιγράφει τη συνέχεια ως εξής:

Με την ανάγνωσή της, όμως, έπαθα ένα μεγάλο πολιτισμικό σοκ. Αντί για επιχειρήματα βρήκα παραλογισμό, αντιφάσεις, βία, μίσος, υποκρισία, μη φυσικά γεγονότα, πτωματολατρεία, αιμομιξία και ό,τι πιο χυδαίο υπάρχει στον κόσμο. Ακόμη θυμάμαι το πόσο θύμωσα με τον εαυτό μου, που τόσο καιρό είχα πιστέψει όλα αυτά τα ψεύδη (17).

Από άλλα διαβάσματα αναφέρονται κατ' εξοχήν ο Ν. Καζαντζάκης και το έργο του, η *Αντι-γνώση* της Λ. Ζωγράφου, και οι Λιαντίνης, Ντόκινς, Σαγκάν, Ασίμοφ, Νίτσε, Φόιερμπαχ, Φρόνιτ, Μαρξ, Ράσελ, Ιουλιανός, Πορφύριος, Κέλσος, Ηράκλειτος, Επίκουρος, αλλά και πολλά επιστημονικά ντοκιμαντέρ. Αξίζει αναφοράς μία περίπτωση, όπου ο σημερινός άθεος (άνδρας, 34 ετών), 16 ετών τότε, από σχετικά φανατική οικογένεια, κατά τον ίδιο, πηγαίνει στο βιβλιοπωλείο για να αγοράσει ένα βιβλίο διδασκαλίας γερμανικών και κατά παράβαση της γονεϊκής εντολής να μένει μακριά από βιβλία μη ελεγχόμενα από το περιβάλλον του, ξεφυλλίζει κάποιο που πέφτει στα χέρια του σχετικά με τη θρησκεία και έτσι αρχίζει η αναζήτησή του:

Μέσα σε όλα είχα αποκτήσει και την επίγνωση ότι δεν πατάμε σε μέρη διαφθοράς και σήψης, όπως τα βιβλιοπωλεία και φυσικά δεν ενδιαφερόμαστε για τους άπλυτους και απολίτιστους αρχαίους που πέραν ενός Παρθενώνα δεν είχαν το παραμικρό άλλο να μας πουν. Μόνο το Βυζάντιο με ενδιέφερε (29).

Τα βιβλιοπωλεία και οι βιβλιοθήκες συγγενικών προσώπων γίνονται για τους νέους αμφισβητίες οι τόποι, όπου μπορούν να έρθουν σε επαφή με τη θύραθεν γνώση μακριά από τα βλέμματα και την αυστηρότητα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Όπως αναφέρεται σε κάποια ιστορία (γυναίκα, 38 ετών):

Τα περισσότερα από αυτά [τα βιβλία] ανήκαν σε βιβλιοθήκες του θείου και του παππού μου, όπου κατέφευγα προκειμένου να αντλήσω περισσότερη εξωσχολική γνώση. [...] Ο πατέρας μου άρχισε να τα χάνει μαζί μου, δεν ήθελε να βλέπει βιβλία στο σπίτι και πολύ περισσότερο να αγοράζω βιβλία (6).

Στη συνέχεια, αφηγείται κάποια φορά που είχαν πάει με τον πατέρα της στο Ζάππειο σε μία έκθεση βιβλίου, όταν ξέφυγε από την προσοχή του και πλησίασε τους πάγκους με τα βιβλία. Ενθουσιασμένη με την πληθώρα και την ποικιλία των βιβλίων άνοιξε και τα διάβαζε. Τότε είδε μία δίτομη έκδοση της UNESCO με τίτλο *Τα δικαιώματα του να είσαι άνθρωπος*, την οποία και παρήγγειλε κρυφά από τον πατέρα της και με τα δικά της χρήματα.

Τα βιβλία παντός είδους και οι επιστήμες αποτελούν με άλλα λόγια τον μοχλό που ανοίγει την πόρτα για έναν άλλο κόσμο, ο οποίος μέχρι τότε παρέμενε ερμητικά κλειστός και απαγορευμένος. Αναφέρονται από όλους σχεδόν τους αφηγούμενους και μάλιστα τις περισσότερες φορές ως κάτι που τους άνοιξε τα μάτια. Είναι στην ουσία το κρίσιμο εργαλείο, προκειμένου να τεθούν τα πρώτα ερωτήματα και να δοθούν οι πρώτες απαντήσεις, που εν τέλει θα οδηγήσουν στην οριστική ρήξη με το κυρίαρχο παράδειγμα και στην αναζήτηση και εύρεση του νέου νοήματος.

Η αναζήτηση νοήματος

Αν, λοιπόν, οι άθεοι απορρίπτουν το κυρίαρχο νόημα με το οποίο ανατράφηκαν, τότε ποιο είναι το νέο νόημα που αναζητούν; Αρχικά, όλοι έχουν απορρίψει οποιαδήποτε

μεταφυσική/ υπερφυσική πίστη. Τα βασικά χαρακτηριστικά των πεποιθήσεων τους είναι τα εξής: Κατ' αρχάς, δηλώνουν περισσότερο ελεύθεροι ως άνθρωποι. Τονίζουν ότι απολαμβάνουν τη ζωή τους εδώ στη γη μακριά από τη θρησκεία και τις επιβολές της. 'Πιστεύουν' στον ορθολογισμό και στην επιστημονική έρευνα και τα επιτεύγματά της, στην αξιοποίηση του ανθρώπινου μυαλού και στη φύση, ενώ οι περισσότεροι τονίζουν τη διάθεση τους για κοινωνική προσφορά και αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων:

Η εμπιστοσύνη στο πνεύμα και στις ικανότητες των ανθρώπων και η στήριξη της επιστημονικής γνώσης είναι η μόνη ελπίδα για πρόοδο της ανθρωπότητας, πράγμα που έχει αποδειχθεί από την εποχή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. [...] Στα χρόνια που ζούμε έχει γίνει πλέον φανερό σε όλους ότι η αιώνια φύση δεν χρειάζεται θεούς, νεράιδες και αερικά για να την καθοδηγούν (άνδρας, 35 ετών) (4).

Ή όπως το θέτει κάποιος άλλος (άνδρας, 40 ετών) πιο περιεκτικά, «πιστεύω στο ανθρώπινο μυαλό, ελπίζω στην ανθρώπινη επιστήμη» (12).

Τέλος, σαφώς υποστηρίζουν την ηθική διάσταση της αθεΐας, υπογραμμίζοντας εμφατικά ότι δεν χρειάζονται κάποιον Θεό-τιμωρό προκειμένου να κάνουν καλές πράξεις και να είναι ηθικές προσωπικότητες. Άλλωστε κατά τον U.Eco,²¹ αυτός που δεν πιστεύει θεωρεί ότι κανείς δεν τον παρατηρεί από ψηλά και συνεπώς ξέρει ότι δεν υπάρχει κανείς που μπορεί να τον συγχωρέσει. Ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό είναι ότι αναφέρονται στην απελευθέρωσή τους από τη θρησκεία και τους φόβους που αυτή προκαλεί:

Αντιμετωπίζω χωρίς ψεύτικα δεκανίκια, όλα τα προβλήματα κατάματα και παράλληλα προσπερνάω γενναία τις προσωπικές μου δυσκολίες στη ζωή. [...] Εμείς δημιουργούμε την κόλαση, αλλά και τον παράδεισο στη ζωή μας και πολλά πράγματα που διδάσκουν οι θρησκείες σκοπό έχουν να παραπλανήσουν τους λαούς για να επωφελείται το κάθε ιερατείο. Προσπαθούν να δημιουργήσουν ψευδαισθήσεις και ιδεοληψίες στη ζωή μας που οδηγούν σε ψυχώσεις και θρησκευτικούς φανατισμούς (γυναίκα, 38 ετών) (6).

Αυτή η αίσθηση ελευθερίας δηλώνεται αρκετά συχνά και συνδυάζεται ενίοτε, μόνο με τη λατρεία της φύσης:

Από τότε που αποτίναξα αυτά τα δεσμά, νιώθω πολύ πιο ελεύθερος, πολύ πιο έτοιμος να κάνω το πραγματικά καλό. [...] Το βράδυ στρέφω το κεφάλι ψηλά προς το Σύμπαν και παρατηρώ το κόσμημα, τον Κόσμο, και συλλογίζομαι πόσο μεγάλο είναι το δώρο της ζωής που έχω στα χέρια μου, να μπορώ να παρατηρώ μία τέτοια μεγάλη ομορφιά, να είμαι τμήμα της, να είμαι κομμάτι του όλου. Παρατηρώ τη Φύση και μαγεύομαι από αυτά που μπορεί να κάνει... (άνδρας 34 ετών) (29).

Η καλοσύνη και η ηθική του άθεου, συνεπώς, τονίζονται και υπογραμμίζονται σε κάθε ευκαιρία, όταν γίνεται αναφορά στις πεποιθήσεις τους. Σε αυτήν την περίπτωση σημειώνεται ιδιαίτερα η επιλογή του άθεου προς το καλό χωρίς εκ των άνω επιβολές και συνεπακόλουθες τιμωρίες:

Ο άθεος είναι σωστός και ηθικός επειδή έτσι αισθάνεται από τη φύση και την παιδεία του, χωρίς να τον πιέζει ο φόβος κάποιας κόλασης. Λειτουργεί σαν κοινωνικός άνθρωπος, με σεβασμό και κανόνες και αυτό του προσδίδει περισσότερο κύρος και έτσι εμπνέει σεβασμό, γιατί δεν καθοδηγείται από 'ανώτερες δυνάμεις' που του λένε τι πρέπει να κάνει και τι όχι. Είναι καλός

²¹ (Eco 1998, 92)

επειδή το θέλει ο ίδιος. Δεν έχει ενοχές γιατί έχει καθαρή συνείδηση. Συμπεριφέρεται ηθικά κι ας ξέρει ότι δεν θα 'ανταμειφθεί στην άλλη ζωή' γι' αυτό (γυναίκα 43 ετών) (33).

Η ηθική και το συλλογικό αγαθό τίθενται σε πρώτο πλάνο στις πεποιθήσεις των άθεων αφηγητών, αλλά αποδεσμεύονται εντελώς από κάθε θρησκευτική και χριστιανική νοηματοδότηση ή τουλάχιστον αυτό ισχυρίζονται οι υποστηρικτές αυτών των θέσεων. Ο άθεος, δηλαδή, δεν ορίζεται μόνο αρνητικά ως αρνητής της ύπαρξης του Θεού, αλλά και θετικά ως κάποιος, ο οποίος ενδιαφέρεται για τους συνανθρώπους του, για την κοινωνία στην οποία ζει και για τον κόσμο συνολικά. Δεν εμφανίζεται ως μονήρης αντι-θειστής, αλλά ως ένα συλλογικό ον που δρα με γνώμονα τη συνείδησή του και όχι με βάση τις διδαχές και τους νόμους ενός Θεού και μίας εκκλησίας.

Συμπεράσματα

Μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα με βάση την παραπάνω ανάλυση; Θεωρώ ότι το βασικό συμπέρασμα τουλάχιστον από τις συγκεκριμένες αφηγήσεις, είναι ότι οι σημερινοί άθεοι είναι πρώτα και κύρια άθεοι που ήρθαν σε αντιπαράθεση με τον χριστιανικό Θεό (και τη Χριστιανική θρησκεία) και τον απέρριψαν, άρα Χριστιανοί άθεοι. Άλλωστε, όπως θα έλεγε και ο Braudel,²² ο Ευρωπαίος ακόμη και άθεος δεν παύει να είναι δέσμιος μίας ηθικής, δέσμιος διαφόρων ψυχικών επιταγών που ορίζουν τη συμπεριφορά του και είναι βαθιά ριζωμένες στη χριστιανική παράδοση. Βεβαίως, κάποιοι από τους άθεους, που αφηγήθηκαν τις ιστορίες τους, στην πορεία της ζωής τους μελέτησαν πολλές θρησκείες και απέρριψαν κάθε μορφής μεταφυσική πίστη και υπερφυσικά όντα. Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι δεν έχει ασκηθεί σε όλους φυσική (ή συμβολική) βία κατά τη διάρκεια της ανατροφής τους, με συνέπεια η άσκηση βίας να αποτελεί μόνο μερική εξήγηση για τη μεταστροφή τους στην αθεΐα. Η άσκηση βίας, φυσικής ή/και συμβολικής μάλλον συντελεί στην εδραίωση του κυρίαρχου παραδείγματος παρά στην αμφισβήτησή του, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο και στις μικρότερες ηλικίες. Το ευρύτερο περιβάλλον, αναλόγως του πόσο ανεκτικό ήταν και τα σχετικά ερεθίσματα συνετέλεσαν, επίσης, στη μετάβαση στην αθεΐα. Αυτή η ρήξη με το κυρίαρχο θρησκευτικο-πολιτισμικό παράδειγμα και η διαμόρφωση του νέου νοήματος δεν είναι στιγμιαία και άμεση. Απαιτεί χρόνο και αναζήτηση, όπως φαίνεται, από όλες τις αφηγήσεις, ιδίως εκείνων οι οποίοι μεγάλωσαν σε πιστές οικογένειες, συχνά στα όρια του φανατισμού. Η ρήξη και η σταδιακή μετάβαση προκαλείται από το κοινωνικό περιβάλλον μέσω ερεθισμάτων και εν συνεχεία μέσω προσωπικής μελέτης. Τέλος, ένα ακόμα συμπέρασμα είναι ότι όλοι διεκδικούν την ιδιότητα του καλού και ηθικού ανθρώπου και πολίτη προσπαθώντας να απεμπλέξουν την ηθική από τη θρησκεία και τη θεϊκή παρουσία.

Βιβλιογραφία

- Baggini, Julian (2006): *Αθεϊσμός. Η εποχή μας σε 15 λέξεις*. Αθήνα: Το Βήμα/Ελληνικά Γράμματα.
- Braudel, Fernand (2010): *Η γραμματική των πολιτισμών*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Comte-Sponville, Andre (2009): *Το πνεύμα του αθεϊσμού*. Αθήνα: Κέδρος.
- Dawkins, Richard (2007): *Η περί θεού αυταπάτη*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Dennett, Daniel (2007): *Απομυθοποίηση. Καταρρίπτοντας τον μύθο της θρησκείας*. Θασσαλινίκη: Βάνιας.

²² (Braudel 2005, 458)

- Eagleton, Terry (2011): *Λογική, πίστη και επανάσταση. Στοχασμοί γύρω από την περί Θεού διαμάχη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Eco, Umberto, Martini, Carlo-Maria (1998): *Τι πιστεύει αυτός που δεν πιστεύει;* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Febvre, Lucien (1982): *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ginzburg, Carlo (1994): *Το τυρί και τα σκουλίκια. Ο κόσμος ενός μωλωναί του 16^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Graham, Chelsea (2011): *Good without God: Identity Negotiations and Revelations of Religious None(s)*. Northern Kentucky University: αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία.
- Halbwachs, Maurice (2013): *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Harris, Sam (2008): *Το τέλος της πίστης*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Hervieu-Leger, Daniele (2006): *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity Press.
- Hitchens, Christopher (2008): *Ο Θεός δεν είναι μεγάλος*. Αθήνα: Scripta.
- Κυριαζή, Νότα (2001): *Η κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- LeDrew, Stephen: "Discovering Atheism". *Sociology of Religion*, 74 (4) (2013): 454-463.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (2008): *Μονταγιού. Ένα οξιτανικό χωριό από το 1294 έως το 1324*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21^{ου}.
- Martin, Michael (ed.) (2007): *The Cambridge Companion to Atheism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mason, Jennifer (2003): *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mauthner, Fritz (1992): *Ο αθεϊσμός στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21^{ου}.
- McGrath, Alister (2008): *Το λυκόφως του αθεϊσμού*. Αθήνα: Ουρανός.
- McGrath, Alister (2010): *Η αυταπάτη του Dawkins*. Αθήνα: Ουρανός.
- Meslier, Jean (2008): *Δεν υπάρχει Θεός. Με την κοινή λογική ενός ιερέα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μινουά, Ζορζ (2007): *Η ιστορία της αθεΐας*. Αθήνα: Νάρκισσος.
- Μποττόν, Αλαίν ντε (2012): *Θρησκεία για άθεους*. Αθήνα: Πατάκης.
- Norris, Pippa, Inglehart, Ronald (2011): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Onfray, Michel (2006): *Πραγματεία περί αθεολογίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Παπαριζος, Αντώνης (2001): *Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Silver, Christopher Frank (2013): *Atheism, Agnosticism, and Nonbelief: A qualitative and quantitative study of type and narrative*. The University of Tennessee at Chattanooga: Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Smith, Jesse M. (2013): *Atheists in America: Investigating Identity, Meaning and Movement*. University of Colorado at Boulder, College of Arts and Sciences: Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Teemu, Taira (ed.): "The New Visibility of Atheism in Europe". *Approaching Religion* 2 (1) (2012).
- Φαφούτη, Λαλίνα (2012): «Έλληνες: Πιστοί, αλλά 'χαλαροί'». *Το Βήμα Science*, 15 Απριλίου 2012:3.
- Φίλιας, Βασίλης (2000): *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*. Τόμος Πρώτος. Αθήνα: Παπαζήσης.

Φραγκόπουλος, Στέλιος (επιμ.) (2012): *Αποχαιρετισμός στη θρησκευτική πίστη*.
Αθήνα: χ.ε.

Χίτσενς, Κρίστοφερ (επιμ.) (2012): *Η βίβλος του άθεου*. Αθήνα: Polaris.